

ĐẶC ĐIỂM CỦA ĐỜI SỐNG CHÍNH TRỊ

NGUYỄN ANH TUẤN*

Tóm tắt: Bài viết phân tích khái niệm đời sống chính trị và chỉ ra các đặc điểm của đời sống chính trị. Theo tác giả, đời sống chính trị là một bộ phận của đời sống xã hội, gắn liền với quyền lực chính trị và việc hiện thực hóa các lợi ích xã hội. Đời sống chính trị là lĩnh vực tương tác giữa các thiết chế, các tổ chức chính trị và xã hội, các quan hệ chính trị; là lĩnh vực tác động của lợi ích và sự điều tiết công khai và công cụ chủ yếu là chính quyền; là địa bàn cho phép các chủ thể ảnh hưởng tích cực đến nhiều mặt của các lĩnh vực đời sống xã hội khác; là địa bàn thu hút số đông người.

Từ khóa: Chính trị, đời sống chính trị, lĩnh vực chính trị, hoạt động chính trị.

1. Chính trị

Chính trị là lĩnh vực hoạt động sống của xã hội, thuộc hệ thống quan hệ xã hội xác định, bao gồm tương tác giữa các giai cấp, dân tộc, các nhóm xã hội, nhà nước. Đó là tổng thể các hành vi, các chuẩn mực và biện pháp mà nhờ đó những lợi ích của chúng trở nên tương đồng với nhau. Đó là phong trào của các giai cấp, các nhóm xã hội hướng đến hiện thực hoá các mục tiêu của mình, mà cao nhất là việc giành và sử dụng quyền lực nhà nước, không thì ít hơn cũng là gây ảnh hưởng có mục đích lên nó. Chính trị là nghệ thuật chung sống trong xã hội, là yếu tố giữ gìn tính chỉnh thể - đoàn kết của xã hội.

Trong các tài liệu triết học “chính trị” được coi là một hình thái ý thức xã hội phản ánh tồn tại xã hội. Các thiết chế chính trị (nhà nước, các đảng phái, tổ chức...) nằm ở thượng tầng kiến trúc của xã hội là sự phản ánh tập trung, cô đúc

cơ sở hạ tầng. Tuy là sự phản ánh của tồn tại xã hội, nhưng chính trị không thể phản ánh toàn bộ tồn tại đó, mà chỉ một phần xác định. Tựa như tinh thần (ý thức) của xã hội cách này hay khác là sự phản ánh đời sống vật chất của nó, thì cũng có thể nói, chính trị với tư cách một hình thái ý thức xã hội cũng chỉ phản ánh phần - đời sống chính trị, như một lĩnh vực của đời sống xã hội.

Như vậy có thể nói, đời sống chính trị là nguyên mẫu của chính trị. Nhưng vấn đề là ở chỗ, người ta đã biết khá nhiều, có nhiều tài liệu về chính trị, về quan hệ đa chiều của nó với kinh tế, với các hình thái ý thức xã hội khác, nhưng về nguyên mẫu của nó thì rất ít được bàn đến. Các tài liệu mà chúng tôi có dịp tiếp cận thường mặc nhiên sử dụng “đời sống chính trị” như một khái niệm đã

(*) Phó giáo sư, tiến sĩ, Trường Đại học Khoa học Xã hội và Nhân văn, Đại học quốc gia, Hà Nội.

biết. Ngay cả ở các công trình nghiên cứu trong tiêu đề có cụm từ “đời sống chính trị” thì chúng ta cũng khó tìm thấy bất kỳ một định nghĩa nào về nó. Các tác giả thường liệt kê một số biểu hiện (hay lĩnh vực) của cái gọi là đời sống chính trị để phân tích, mổ xẻ, bàn luận về chúng. Nói khác, hiểu biết đã có của chúng ta về “đời sống chính trị” mới dừng lại ở mức mô tả, kinh nghiệm - đời thường, mà chưa có một định nghĩa nào về khái niệm then chốt này. Do vậy, xác định bản chất của đời sống chính trị, các đặc điểm, kết cấu và loại hình của nó, nhằm tạo cơ sở và điều kiện cho việc triển khai các nghiên cứu khác về đời sống chính trị là cần thiết.

Trong lịch sử triết học, phạm trù tinh thần luôn được khảo sát trong tương quan mật thiết với phạm trù vật chất. Phân tích vấn đề cơ bản của triết học, các nhà kinh điển chủ nghĩa Mác cũng luôn đặt chúng trong mối quan hệ tinh thần - vật chất, và luôn nhấn mạnh rằng, vấn đề cơ bản của mọi triết học là vấn đề quan hệ giữa vật chất và ý thức, tồn tại và tư duy, tự nhiên và tinh thần. Đặt trong tương quan đó để làm rõ phạm trù tinh thần, rồi mới hiểu được đời sống tinh thần là gì.

Gần giống như vậy, khi phải làm rõ khái niệm “đời sống chính trị”, chúng ta cũng cần phải đặt nó trong mối tương quan với “chính trị”, bởi lẽ, chính trị không chỉ liên quan mật thiết với tồn tại xã hội và các hình thái ý thức xã hội khác, mà bản thân nó còn là một lĩnh vực hoạt động quan trọng của con

người, một mặt của đời sống con người - cá nhân và xã hội. Đã từng tồn tại các quan niệm khác nhau trong lịch sử về hiện tượng này, chúng có thể rộng hơn quan niệm về chính trị chỉ như một hình thái ý thức xã hội.

Một cách chung nhất chính trị thường được hiểu là tổng thể các công việc và khoa học hướng đến việc định hình, phát triển, thiết kế và nghiên cứu các vấn đề: 1) các chuẩn mực pháp lý và đạo đức, 2) kết cấu của các thiết chế hành chính - nhà nước, 3) các hình thức quản lý nhà nước, 4) các quan hệ và các thiết chế quyền lực. Ở đây cần lưu ý, có thể khảo sát lịch sử chính trị như là 1:) quá trình tách nó ra từ đời sống xã hội, 2) việc làm rõ các giá trị đặc thù điều tiết các quan hệ và tác động chính trị, 3) quá trình thiết chế hoá chính trị dẫn đến việc hình thành các chủ thể siêu cá nhân và trên tập thể - các thể chế luật pháp - được củng cố bằng hệ thống chính sách của nhà nước, 4) tổng thể các hành vi *quản lý* nhà nước được điều tiết bởi các chuẩn mực đạo đức hoặc luật pháp, 5) sự hình thành và thay thế các hình thức hợp pháp hoá chính trị của bản thân chính trị, khi tôn giáo, văn hoá và triết học biểu hiện ra như là các cách thức luận chứng và như phương tiện nhất thể hoá các hành vi chính trị.

Như vậy, cho dù có gộp chung thì chính trị vẫn là thuật ngữ đa nghĩa. Có thực tế đó là do sự đa dạng các cách tiếp cận để xác định bản chất và chức năng của chính trị, do sự tách bạch hoá các hệ thống chính trị, các phương thức

quản lý nhà nước, các hình thức nhà nước, các thiết chế và các quan hệ quyền lực, do các xu hướng chính trị của các nhà chính trị học người thì xuất phát từ sự đề cao các giá trị truyền thống, số khác thì lại bảo vệ các giá trị cực hữu quá cấp tiến).

Trong xã hội học và chính trị học hiện đại, thuật ngữ “chính trị” được dùng ở một số nghĩa: 1) chương trình, phương pháp tác động hay bản thân những tác động được thực hiện bởi một người hay nhóm người để tìm tòi và giải quyết vấn đề đứng trước cộng đồng (hiểu như là chính sách); 2) lĩnh vực đời sống xã hội, ở đó có sự cạnh tranh giữa các trào lưu, cá nhân hay nhóm chính trị với thế giới quan khác nhau và những lợi ích riêng của mình (đời sống chính trị); 3) các thiết chế quyền lực (chính phủ, đảng phái, nghị viện, cảnh sát...) và tham số thiết chế của chế độ xã hội vốn được thiết lập nhờ hiến pháp, phương thức tổ chức quyền lực trong xã hội.

Mặc dù chính trị là hoạt động có ý thức và mang tính duy lý, nhưng người ta cũng không quên nó là *nghệ thuật* bởi lẽ liên quan đến chủ thể và khó có thể diễn ra nếu thiếu kinh nghiệm cá nhân, sự nhạy bén, tính dũng cảm sáng tạo và đầu óc tưởng tượng. Nhiều khi nó được gọi là “nghệ thuật của cái có thể”, “*nghệ thuật quản lý*”. Trong ý thức thông thường chính trị thường được đồng nhất với cuộc đấu tranh giành quyền lực và với sự cạnh tranh giữa các cá nhân và các nhóm nhằm phân phối trong xã hội các đặc quyền và lợi ích khác nhau.

Không hiếm khi chính trị bị đồng nhất với *hoạt động quản lý nhà nước*, với việc ra các quyết định, với *việc lãnh đạo xã hội*, việc đưa ra và đạt tới các mục đích quốc gia. Hiểu như thế không hợp lý - là hẹp, bởi lẽ hoạt động chính trị đặc trưng cho mọi nhóm xã hội chứ không chỉ riêng gì cho các thiết chế nhà nước.

Nhiều định nghĩa về chính trị đã nhấn mạnh vai trò điều tiết của nhà nước trong đời sống xã hội. Cách tiếp cận này rất điển hình ở V.I. Lênin. Người coi chính trị là sự tham gia vào công việc nhà nước, vào việc xác định các hình thức, nhiệm vụ và nội dung của hoạt động nhà nước.

Tiếp cận mới về chính trị không chỉ giành vai trò quan trọng cho tập thể mà còn cho cá nhân, cho sự tự thực hiện của nó, cho quyền dân chủ và tự do. Những nguyên tắc tự quản, sự đồng thuận xã hội, kỷ luật tự giác, việc nâng cao uy tín của chính trị chứ không chỉ đơn giản của quyền lực hành chính, là những điểm chính của tiếp cận mới về chính trị cho phép bàn sâu hơn về đời sống chính trị và đổi mới hệ thống chính trị.

2. Đời sống chính trị

Để đi tới một định nghĩa khả dĩ về đời sống chính trị, rất cần so sánh nó với những hiện tượng liên quan gần gũi. Nói chặt chẽ, thì khái niệm “đời sống chính trị” liên quan mật thiết với các khái niệm “lĩnh vực chính trị”, “hoạt động chính trị”, “lãnh đạo chính trị”, và v.v.. Do vậy, cần phải sơ bộ tìm hiểu những khái niệm bổ trợ này trước khi làm rõ khái niệm chính.

Lĩnh vực chính trị là một miền đời sống xã hội thu tóm toàn bộ các quan hệ chính trị của xã hội: quan hệ qua lại giữa các quốc gia, giai cấp, dân tộc, các giai tầng xã hội về việc giành, giữ, sử dụng và gây ảnh hưởng đến chính quyền, là hoạt động nhằm tổ chức chính quyền nhà nước, tham gia vào các công việc nhà nước, xác định mục đích, nội dung và các phương tiện thực hiện chính sách nhà nước. Cơ sở tổ chức của lĩnh vực chính trị là hệ thống chính trị bao gồm các thiết chế và các tổ chức xã hội vốn khi tương tác với nhau, cũng đồng thời thực hiện các chức năng chính trị trên cơ sở hiến pháp thống nhất.

Hoạt động chính trị được hiểu ở hai nghĩa. Theo nghĩa rộng là toàn bộ những hành vi nhằm thực hiện các quan hệ xã hội - chính trị, là sự tương tác giữa các giai cấp, các dân tộc, các tổ chức, các cơ quan và các cộng đồng xã hội khác, cũng như của các cá thể riêng rẽ trong việc hiện thực hoá các lợi ích chính trị của mình nhằm giành, giữ và sử dụng quyền lực. Còn ở nghĩa hẹp thì hoạt động chính trị là sự thực hiện các chức năng quyền lực bằng các phương pháp và phương tiện của các lực lượng chính trị, các nhóm xã hội, và các hành động đối kháng lại chúng. Tất cả đều phải nằm trong khuôn khổ được pháp luật công nhận.

Có nhiều cách phân chia hoạt động chính trị. Thứ nhất, có thể phân biệt trong cấu trúc hoạt động chính trị sự tham gia chính trị và hành động chính trị chuyên nghiệp. Thứ hai, hoạt động chính trị thường được phân biệt với

nhau về nội dung, động lực, nhiệm vụ, các hình thức biểu hiện, các hành vi. Thứ ba, nó còn bị chia thành hoạt động chính trị lý luận và thực tiễn, như là các lĩnh vực *đời sống chính trị* và thường có hình thức đặc thù. Nhận thức, dự báo và định hướng giá trị là các hình thức cơ bản của hoạt động chính trị lý luận. Còn xây dựng và hiện thực hoá chính sách đối nội của quốc gia, sự tham gia vào đời sống chính trị của các đảng phái và các phong trào chính trị - xã hội; chính sách đối ngoại và các quan hệ quốc tế - là các hình thức cơ bản của hoạt động chính trị thực tiễn. Lợi ích là động lực cơ bản của hoạt động chính trị. Mục đích hoạt động con người, của các nhóm xã hội được định hình trong các lợi ích. Mục đích cũng định liệu việc tìm kiếm các phương tiện và phương thức thoả mãn nó.

Lãnh đạo chính trị là một lĩnh vực khá chuyên biệt của hoạt động chính trị liên quan đến tổ chức và hoạt động của nhà nước, của các đảng, các tổ chức xã hội nhằm đảm bảo sự phối hợp ăn ý trong hoạt động của chúng. Lãnh đạo chính trị được hình thành từ việc xác định và đặt ra các mục đích, vạch thảo đường lối chính trị, chiến lược và sách lược, xây dựng hệ thống cơ cấu tổ chức và đảm bảo sự vận hành hiệu quả của nó, phát triển hệ thống chính trị, tổ chức giám sát, giáo dục quần chúng, hoạt động đối ngoại. Lãnh đạo chính trị của đảng cầm quyền được thực hiện trước hết thông qua nhà nước.

Trên cơ sở những khái niệm then chốt và nhiều khái niệm liên quan khác đã

phần nào vừa được nêu, có thể sơ bộ khái quát về đời sống chính trị như sau.

Đời sống chính trị là một bộ phận của đời sống xã hội, gắn liền với quyền lực chính trị và việc hiện thực hoá các lợi ích xã hội. Nội dung cơ bản của nó là hoạt động chính trị tự giác, có mục đích của con người. Các quan hệ quyền lực ở các cấp tổ chức chế độ xã hội khác nhau tạo thành nội dung bên trong của đời sống chính trị. Kết cấu bên trong của đời sống chính trị bao gồm hệ thống chính trị với các bộ phận cơ bản của nó, các quá trình hoạt động chính trị cùng các yếu tố của văn hóa chính trị đảm bảo sự tham gia đại chúng vào việc giải quyết những vấn đề có ý nghĩa xã hội.

Có những ý kiến cho rằng, khái niệm “đời sống chính trị” đồng nghĩa với khái niệm “chính trị”. Theo chúng tôi, không hoàn toàn như thế. Đời sống chính trị chú trọng mặt hoạt động của chính trị và dùng để chỉ sự tái sản xuất các quan hệ và cấu trúc chính trị, bao gồm tất cả các hành vi và tương tác chính trị. Phân tích đời sống chính trị trước tiên đòi hỏi phân tích toàn bộ cơ chế hoạt động chính trị và những mắt khâu của cơ chế đó như các lợi ích và mục đích chính trị. Lợi ích chính trị chủ yếu là giành quyền lực chính trị. Cơ sở của đời sống chính trị là các quan hệ quyền lực.

Sự phân tích mở rộng tiếp theo cho thấy, đời sống chính trị là tổng thể các trạng thái tinh thần, tình cảm, hình thức thực tiễn - đối tượng của sự tồn tại chính trị của con người và xã hội. Chúng đặc trưng cho thái độ của họ đối với chính trị và sự tham gia vào nó. Đó là quá

trình tái sản xuất thực tế hoạt động và các quan hệ chính trị vốn bị quy định bởi các lợi ích xã hội và cá nhân, mà việc thoả mãn chúng phụ thuộc vào cơ chế vận hành của quyền lực chính trị và chính sách do nó thực thi.

Như vậy, bản chất của đời sống chính trị nằm trong các quan hệ chính trị, tức là quan hệ giữa con người, giữa các cộng đồng, tổ chức và hội đoàn của họ trong việc quản lý xã hội và quyền lực, hiện thực hoá các nhu cầu và lợi ích chính trị - xã hội. Còn lợi ích nói chung là nhu cầu đã được ý thức. Lợi ích phản ánh những mâu thuẫn khách quan đã được khúc xạ qua các nhu cầu con người. Đồng thời nó cũng thể hiện các mối liên hệ nảy sinh xung quanh việc quản lý nhà nước và xã hội, giải quyết các công việc và vấn đề phát sinh từ chúng. Lợi ích chịu sự ảnh hưởng lẫn nhau từ các bên tham gia đời sống chính trị, mà điển hình nhất trong số đó là nhà nước, các cơ quan nhà nước từ trung ương đến các cấp địa phương, các đảng phái, phong trào chính trị và các đoàn thể xã hội khác, công dân và các nhóm của họ, các phương tiện thông tin đại chúng. Trong những trường hợp nhất định các bên tham gia đời sống chính trị còn có thể là các xí nghiệp, doanh nghiệp, tổ chức sản xuất kinh doanh... (chẳng hạn, khi phải đánh giá các hành động của nhà nước, tài trợ cho các chiến dịch tranh cử hoặc các ứng cử viên vào cơ quan đại diện các cấp).

Khi khảo sát các mặt khác nhau của hiện thực chính trị có thể có hai cách tiếp cận phân tích bản chất của nó:

1/ tiếp cận thể chế, trong khuôn khổ đó nghiên cứu các khía cạnh tổ chức và cấu trúc của các quan hệ chính trị; 2/ tiếp cận hành vi, trong đó chính trị được khảo sát như là hệ thống các hành động của con người và những hậu quả của chúng. Việc định hình trường đối tượng của đời sống chính trị gắn liền ở mức độ lớn với khía cạnh thứ hai này, mặc dù không thể bỏ qua khía cạnh thứ nhất, bởi vì đời sống chính trị bắt đầu khi người ta thấy trong nhà nước yếu tố thoả mãn hay không thoả mãn các nhu cầu sống còn của mình.

Nếu xuất phát từ việc, cơ sở của đời sống chính trị là con người với hành vi khó tiên liệu trước của họ, với sự tham gia, với những động cơ khác nhau, với những lợi ích thường mâu thuẫn nhau, thì có thể ghi nhận rằng, phạm trù *đời sống chính trị* thể hiện ý nghĩa bất định trong chính trị, sự không lường trước được của tương lai được sáng tạo ở đây.

Đời sống chính trị của xã hội là phương thức tổ chức xã hội mang tính quy luật và bị chế định về mặt lịch sử gắn liền với hệ thống các quan hệ trực tiếp hay gián tiếp thống trị/thuần phục trong khuôn khổ hoạt động tổng thể của các cá thể, các tầng lớp, nhóm xã hội, các giai cấp, các cộng đồng khác, các cơ cấu (thiết chế) xã hội do chúng tạo ra, mà nhờ đó diễn ra sự hình thành, sự vận hành và cải biến hệ thống chính trị của xã hội nhằm tổ chức và sử dụng quyền lực để hiện thực hoá các lợi ích cụ thể. Đời sống chính trị chính là lĩnh vực mà ở đó những người thường không nắm quyền có thể bảo vệ những lợi ích của mình bằng những

phương pháp khác nhau.

Có thể khẳng định rằng, đời sống chính trị là quá trình hoạt động thường xuyên liên tục của nhiều cá nhân, mà, trong khi tạo ra hội đoàn, nhóm, cộng đồng các kiểu loại, hướng những nỗ lực thống nhất của mình vào việc giải quyết những nhiệm vụ có ý nghĩa chính trị nhờ các phương tiện chính trị khác nhau. Như vậy, trong khi thực hiện các lợi ích của mình, con người buộc phải bước vào quan hệ với nhau, tiến gần đến nhau, xung đột, mưu toan buộc phía bên kia phải chấp nhận điều kiện của mình, sử dụng những phương tiện hiện có, kể cả quyền lực nhà nước.

Là hiện tượng đa cấp độ, đời sống chính trị bao gồm trong nó phương thức hoạt động chính trị của xã hội. Phương thức đó gắn liền với việc hình thành ý thức chính trị xác định, với một trình độ văn hóa chính trị của con người và với sự thoả mãn các lợi ích của họ. Một đời sống chính trị phát triển đòi hỏi sự ý thức được về mặt chính trị các lợi ích đó, khả năng xác định trong chúng thứ nội dung, mà không thể được hiện thực hoá nếu thiếu sự can thiệp của chính quyền nhà nước, cũng như sự sẵn sàng của các chủ thể đời sống chính trị tham gia đối thoại với các thiết chế quyền lực. Do vậy, đời sống chính trị của xã hội, sự bền vững của các cơ cấu chính trị phần nhiều phụ thuộc vào bản chất, các hình thức, các nguồn lực và khả năng của nhà nước.

Từ sự trình bày trên có thể chỉ ra những đặc điểm của đời sống chính trị như sau:

1) Là lĩnh vực và kết quả sự tương tác

giữa các thiết chế, các tổ chức chính trị và xã hội, các quan hệ chính trị đã được kết cấu hoá, nhưng cũng có thể thể hiện cả với tư cách là các hành động của các chủ thể các quan hệ chính trị;

2) Là lĩnh vực tác động của lợi ích và sự điều tiết công khai với công cụ chủ yếu là chính quyền, sự cưỡng chế, sự ảnh hưởng uy quyền vốn thực tế luôn dùng sức mạnh của tổ chức dưới hình thức cả nhà nước, cả đảng phái, công đoàn, các phong trào, lẫn các thiết chế xã hội;

3) Là địa bàn cho phép các chủ thể ảnh hưởng tích cực đến nhiều mặt của các lĩnh vực đời sống xã hội khác: kinh tế, văn hóa, đạo đức, pháp luật, tôn giáo...;

4) Là địa bàn thường thu hút số đông người - các giai cấp, các cộng đồng sắc tộc, nghề nghiệp, mà xu hướng, diện mạo, kết quả của các sự kiện chính trị phụ thuộc vào tính sáng tạo và nhiệt tình của chúng;

5) Trung tâm, nút điểm của đời sống chính trị là mối liên hệ lẫn nhau đa dạng giữa cá nhân và nhà nước.

Việc khảo sát đời sống chính trị theo các đặc điểm này có tầm quan trọng to lớn, trong nó đã hàm chứa những bộ phận kết cấu cũng như các hình thức biểu hiện, diễn ra của đời sống chính trị. Chúng tôi sẽ tiếp tục trình bày chi tiết hơn vấn đề này ở một dịp khác để hoàn thiện tương đối việc nghiên cứu lý thuyết về đời sống chính trị. Tuy nhiên, bức tranh đầy đủ nhất về hiện tượng quen thuộc này rất cần sự phối hợp tham gia ý kiến của nhiều người nghiên cứu ở các lĩnh vực khoa học khác nhau. Bởi

đặc trưng chung của đời sống chính trị không loại trừ việc cụ thể hoá nó bằng cách tính nhiều hơn đến số phận lịch sử của dân tộc, tổ chức nhà nước, chế độ chính trị, tâm lý dân tộc và tình trạng văn hóa.

Tài liệu tham khảo

1. Trịnh Doãn Chính và Đinh Ngọc Thạch (chủ nhiệm đề tài) (2003), *Triết học chính trị*, đề tài nghiên cứu khoa học cấp Đại học Quốc gia thành phố Hồ Chí Minh.
2. Gilles Dostaler (2008), *Chủ nghĩa tự do của Hayek* (Nguyễn Đôn Phước dịch), Nxb Tri thức, Hà Nội.
3. Phạm Anh Hùng (2007), “Một số quan niệm cơ bản về triết học chính trị ở Việt Nam” *Tạp chí Khoa học Xã hội*, số 8 (108).
4. Lê Văn Phụng (2011), “Về chính trị và chính trị học”, *Tạp chí Thông tin khoa học xã hội*, số 4.
5. Lê Minh Quân (chủ biên) (2006), *Về một số xu hướng chính trị chủ yếu trên thế giới hiện nay*, Nxb Chính trị Quốc gia, Hà Nội.
6. Phạm Ngọc Thanh (2007), “Triết học chính trị và các quá trình chính trị”, *Những vấn đề triết học phương Tây cuối thế kỷ XX*, Nxb Đại học Quốc gia Hà Nội.
7. Nguyễn Anh Tuấn (2013), “Tư tưởng triết học của Friedrich August HAYEK”, *Tạp chí Triết học*, số 1.
8. Phạm Thái Việt (2006), *Toàn cầu hóa những biến đổi lớn trong đời sống chính trị quốc tế và văn hóa*, Nxb Khoa học xã hội, Hà Nội.
9. Colin Bird (2006), *An introduction to political philosophy*, Cambridge University Press.
10. Thomas Christiano and John Christman (edited) (2009), *Contemporary debates in political philosophy*, Wiley-Blackwell Press.

